

تاریخ کتابخانه آستان قدس رضوی تا پایان دوره قاجار با تکیه بر اسناد

الهه محبوب فریمانی^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۷/۷ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۰/۱۲/۱۷

چکیده

یکی از کتابخانه‌های بزرگ جهان اسلام کتابخانه آستان قدس رضوی است. شیوه اداره و تشکیلات این کتابخانه از زمان تشکیل تا انتهای قاجاریه، مسئله اصلی مقاله حاضر است. بررسی پیشینه این کتابخانه، در واقع، نشان‌دادن سابقه فرهنگی ایران اسلامی به‌ویژه آستان قدس رضوی است و از آنجا که این کتابخانه بر پایه وقف شکل گرفته، نقش وقف در توسعه فرهنگی و اجتماعی جامعه و ماندگاری یک اثر وقفی در این بررسی مشخص می‌شود. در این پژوهش با استفاده از اسناد و نسخ خطی، سازمان اداری کتابخانه آستان قدس رضوی، تعداد و نوع مشاغل، هزینه‌ها و امور مالی، وقف‌نامه‌های مرتبط، شیوه تهیه منابع و نوع فهرست‌نویسی و فهرست‌نگاری آن، چگونگی بازیابی اطلاعات و شیوه امانت‌دهی، ساختمان و فضای کتابخانه در دوره‌های مختلف، به

۱. کارشناس ارشد تاریخ و کارشناس پژوهش مدیریت امور اسناد و مطبوعات.

همراه تغییر و تحولات ساختاری آن در ادوار مزبور تعریف شده است.

کلید واژه‌ها: کتابخانه آستان قدس رضوی، پیشینه، ساختار اداری، مشاغل.

▼ کتابخانه آستان قدس رضوی از جمله کتابخانه‌های وقفی قدیم است که در کنار بقعه مطهر حضرت رضا علیه السلام شکل گرفته و تا امروز پابرجا مانده و در حفظ و نگهداری میراث گذشتگان سهم به‌سزایی دارد. بنابراین پرداختن به پیشینه آن با هدف آشنایی با ساختار یکی از کتابخانه‌های وقفی جهان اسلام و شیوه کتابداری قدما و تلاش برای بهینه‌سازی آن حائز اهمیت است. نیز در روشن‌سازی تاریخ فکری و فرهنگی این مرزوبوم مؤثر است. شناخت گذشته کتابخانه اهمیت حفظ و نگهداری این گنج هزار ساله را بیشتر می‌نماید، تا بتوان با شناسایی هویت آن، چشم‌انداز روشنی برای حال و آینده ترسیم کرد و همان‌گونه که در هر دوره و سده کتابخانه توسعه یافت، در آینده نیز همراه با تحولات روز در عرصه تکنولوژی گسترش یابد.

پیشینه تحقیق

تاکنون مقالات و کتاب‌هایی در مورد پیشینه این کتابخانه به رشته تحریر درآمده است. مقدمه عبدالعلی میرزا اوکتایی رئیس وقت کتابخانه، بر جلد اول فهرست نسخ خطی کتابخانه، نخستین نوشته در معرفی کتابخانه آستان قدس است. این فهرست در سال ۱۳۴۵ق (۱۳۰۵ش) و در زمان نیابت تولیت محمد ولی اسدی با عنوان *فهرست کتب کتابخانه آستان قدس رضوی* به چاپ رسید. این مقدمه به صورت مبسوط‌تر، دوباره در جلد چهارم فهرست نسخ خطی (۱۳۲۵ش) و برای بار سوم در قالب مقاله‌ای سه بخشی، در *نامه آستان*

قدس (شماره‌های چهارم تا ششم) چاپ شد.^۱ این مقاله تا زمانی که کتاب گنج هزار ساله چاپ شد، مهم‌ترین و شاید تنها مقاله یا اثر تحقیقی درباره کتابخانه مذکور بود و دیگر پژوهش‌های مربوط به آستان قدس و کتابخانه به نوعی براساس این مقاله صورت پذیرفته است. گنج هزار ساله^۲، اثر رمضان علی شاکری تنها کتاب مستقل درباره تاریخ کتابخانه است که در سال ۱۳۶۷ش منتشر شده است. نویسنده در این کتاب اختصاصاً به دنبال تحقیق در پیشینه کتابخانه نبوده، به‌طور کلی رویکرد و تأکیدی به زمان حال دارد، اما اثرش دارای فضل تقدم است و مطالب و اسناد آن، به ویژه در زمان چاپ کتاب، که عمده اسناد در دسترس و قابل استفاده نبوده، قابل توجه است. اجمالی که در پرداختن به بحث پیشینه کتابخانه در این اثر وجود دارد، برخاسته از هدف مهم مؤلف در شناساندن مراحل گسترش کتابخانه در دوره جمهوری اسلامی است.

در هر دو اثر به سازمان اداری کتابخانه و زمان تأسیس آن با توجه به اشارات نسخ خطی و منابع اشاره شده است؛ اما به‌طور مبسوط و با استفاده از اسناد، به این مسئله پرداخته نشده است.^۳

۱. در همه‌جا این مقاله به نام اوکتایی (رئیس کتابخانه از ۱۳۰۳ تا ۱۳۴۴ش) آمده و علامه قزوینی هم در معرفی فهرست نسخ خطی کتابخانه از اوکتایی به عنوان نویسنده آن نام برده است (بنگرید به: توضیح دکتر اردلان جوان در مقدمه چاپ دوم از جلد اول این فهرست که در سال ۱۳۶۵ در انتشارات کتابخانه چاپ شده است)، اما ظاهراً در نگارش مجدد تاریخ کتابخانه در جلد چهارم فهرست، مهدی ولایی که آن زمان کارمند جوان کتابخانه بوده، نقش مهمی داشته است. به همین دلیل در چاپ مجدد مقاله در مجموعه مقالات کنگره کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی، نام مهدی ولایی به عنوان نویسنده یاد شده است. این نکته در مجلدات پنجم، ششم و یازدهم فهرست نسخ خطی نیز به چشم می‌خورد و در سال ۱۳۷۹ در یک جا چاپ شد: مهدی ولایی، «تاریخ کتابخانه آستان قدس رضوی»، مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی - دفتر دوم، گردآوری محمد فرحزاد، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۹ش، ص ۶۲۱-۶۴۱.
۲. شاکری، رمضان‌علی، گنج هزار ساله، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی قبل و بعد از انقلاب اسلامی، مشهد، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷ش.
۳. در مورد واقفان کتابخانه نیز تاکنون دو کتاب به رشته تحریر درآمده است. رمضان‌علی شاکری در

←

روش پژوهش

مقاله حاضر با استفاده از اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی و وقف‌نامه‌های نسخ خطی، تاریخ تشکیلات اداری کتابخانه را تا پایان دوره قاجار بررسی کرده است. تکیه بر اسناد و نسخ خطی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی ویژگی بارز این پژوهش است. این ویژگی البته معنای دیگری هم دارد و آن محدود بودن بسیاری از مباحث و ناتوانی پژوهش در عمق بخشیدن به برخی مباحث است که برای اولین بار طرح می‌شود؛ چه برای شرح و بسط دادن بیشتر به موضوعاتی که اسناد به آن اشاره می‌کنند، شاهد و مدرک دیگری وجود ندارد.

دیدگاه‌ها در مورد پیشینه کتابخانه

در مورد پیشینه کتابخانه چند دیدگاه وجود دارد؛ یکی اینکه سابقه آن را به زمانی منتسب کرده که نخستین قرآن‌ها و جزوات قرآنی از قرن چهارم، وقف روضه منوره شده است.^۱ (نخستین قرآن به سال ۳۲۷ق وقف شده است) و در سال‌های بعد وقف این گونه منابع به دلیل نیاز زائران و مجاوران افزایش یافته است، در حالی که در این سال‌ها اثری از نام کتابخانه در منابع یا یادداشت‌های ظهیره کتب وقفی دیده نمی‌شود.

→ کتابی دیگر با نام *واقفین عمده کتاب به کتابخانه‌های آستان قدس رضوی*، نام دویست و پنجاه تن از آنان را از سال ۳۸۳ق تا ۱۳۷۵ش فهرست کرده است. شاکری، رمضان‌علی، *واقفین عمده کتاب به کتابخانه‌های آستان قدس رضوی*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۰ش. نیز کتاب *واقفان و اهداکنندگان کتاب و مواد غیر کتابی به سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی*، (مشهد، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۸۵، ج ۲) اثر عصمت مؤمنی و جعفر ثابت‌قدم، واقفان کتاب را تا سال ۱۳۷۶ فهرست کرده است.

۱. ولایی، مهدی، «تاریخ کتابخانه آستان قدس رضوی»، *مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی - دفتر دوم*، گردآوری محمد فرح‌زاد، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۹ش، ص ۶۲۱-۶۴۱؛ مؤتمن، علی، *تاریخ آستان قدس*، ص ۲۸۶.

تنها محلّ نگهداری آنها روضه منوره و حرم ذکر شده و اینکه کسی حق انتقال و جابه‌جایی آنها را ندارد و این قرآن‌ها تنها برای مطالعه زوار و مجاوران وقف شده است. گروه دیگر سابقه کتابخانه را به قرن نهم و دوره تیموری برمی‌گردانند. آنان به وقف‌نامه موجود در حاشیه کتاب *تفسیر ابوالفتوح رازی* که در سال ۸۶۱ ق به همراه چند جلد کتاب دیگر وقف شده به روضه شریفه استناد می‌کنند و چنین نتیجه می‌گیرند که کتابخانه آستانه مقدسه رضوی در سال ۸۶۱ ق برای استفاده عموم دائر بوده و همه‌گونه از صحایف و کتب تفاسیر و لغات و غیره را داشته است.^۱ البته متن مرقوم در حاشیه *تفسیر ابوالفتوح* اصلاً به کتابخانه اشاره‌ای ندارد و تنها از حرم یاد کرده است. با این حال محلی برای نگهداری قرآن‌ها و جزوات قرآنی وجود داشته که پایه و اساس تشکیل کتابخانه قرار گرفته، اما تاکنون منبعی به دست نیامده است تا به صراحت درباره تشکیلات اداری کتابخانه آستان قدس قبل از قرن دهم سخنی گفته باشد.

نخستین منابعی که به نام کتابخانه سرکار فیض آثار اشاره کرده‌اند مربوط به دوره صفویه است. در اوایل دوره صفویه (شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی) برخی کتب و وقف‌نامه‌های مندرج در ظهر کتاب‌ها از کتابخانه و خزانه‌الکتب نام برده‌اند؛^۲ اما تقریباً از اواسط صفویه، یعنی زمان شاه عباس اول صفوی اسناد نیز اضافه می‌شوند. این اسناد که مبنای پژوهش حاضر قرار گرفته است مربوط به ساختار و تشکیلات اداری کتابخانه از دوره صفویه تا قاجار است و هر یک برگی هستند برای شناسایی تاریخی این گنجینه بزرگ.

تاریخ کتابخانه در سه دوره صفوی، افشاریه و قاجار

سیاست شاهان صفوی در توجه به بارگاه مقدس رضوی و شهر مشهد باعث

۱. شاکری، رمضان‌علی، *گنج هزار ساله*، ص ۳۳.

۲. کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، نسخه خطی شماره ۲۹۱۸.

توسعه تشکیلات اداری آستان قدس گردید که به نوبه خود در رشد و پویایی کتابخانه مؤثر بود. وقف کتاب به اهتمام شاهان و شاهزادگان صفوی و برخی از علمای بزرگ این دوره از جمله شیخ بهایی و ابن خاتون باعث افزایش منابع کتابخانه گردید. در این دوره ضمن تشکیل چارت اداری کتابخانه و مشخص شدن مشاغل مورد نیاز برای اداره کتابخانه، فهرست‌هایی برای ثبت و بازیابی اطلاعات تهیه و مکانی در حرم برای آن ساخته شد. کتاب‌ها طبق نظر واقفان به امانت داده شد و تدابیری برای حفاظت و مرمت کتاب‌ها اندیشه شد.

در دوره افشاریه کتابخانه با همان سبک و سیاق عصر صفوی به حیات خود ادامه داد. البته فهرست‌های بیشتری از موجودی کتاب‌های کتابخانه تهیه شد. نادرشاه افشار در زمینه وقف کتاب بر اسلاف خویش پیشی گرفت و حدود هفتصد جلد کتاب که از کتابخانه سلطنتی اصفهان آورده شده بود وقف کتابخانه سرکار فیض آثار نمود.^۱ در طومار علیشاهی که در همین دوره توسط جانشین نادر - علی شاه - تنظیم شد، نام شماری از کارکنان کتابخانه به عنوان حقوق‌بگیران آستانه مقدسه ذکر شده است.^۲

در دوره قاجار کتابخانه آستان قدس تغییر و تحولات اساسی به خود گرفت. هرچند که تا اواسط دوره قاجار تقریباً همان شیوه سابق برای اداره کتابخانه به کار می‌رفت؛ اما در دوره ناصرالدین شاه قاجار در ساختار اداری آن تغییراتی پدید آمد و مشاغلی از جمله ریاست برای اداره آن تعیین گردید و در شرح وظایف مشاغل قدیم آن تغییراتی ایجاد شد. در اواخر این دوره، القاب بسیاری در کتابخانه پدید آمد که برخی از آنها مصدر هیچ‌گونه کاری نبودند و فقط از آستانه حقوق دریافت می‌کردند. در این دوره قرآن‌ها از کتاب‌ها مجزا شد و دو ساختمان به کتابخانه اختصاص یافت. شاهان و متولیان عصر قاجار توجه خاصی

۱. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۷۷۲.

۲. طومار علیشاهی، بازخوانی و تصحیح مرکز خراسان‌شناسی، ۱۳۸۰ش.

به کتابخانه مبذول داشتند. ناصرالدین شاه در هر دو سفر خود به مشهد از کتابخانه بازدید داشته، دستوراتی را برای رتق و فتق امور آن صادر کرد.^۱ متولیان این دوره هم هریک به نوبه خود از توسعه و تجهیز کتابخانه غفلت نکردند و تلاش‌هایی را برای افزایش موجودی کتابخانه، تجهیزات ساختمانی آن و ... انجام دادند.^۲ نابسامانی وضعیت آستانه به لحاظ مالی و اداری در اواخر دوره قاجار بر کتابخانه هم تأثیر گذاشت. بنا به نوشته کسانی که این زمان از کتابخانه بازدید داشتند: «وضع کتابخانه مثل سایر اوضاع حضرتی بدون ترتیب، درهم و برهم، پر از گردو خاک که کثیف‌تر از آن ممکن نمی‌شود» بود.^۳

در سال ۱۳۴۳ق/۱۳۰۳ش کمیسیونی در آستان قدس تشکیل شد که از طرف رئیس الوزرای وقت مأموریت داشت تا اصلاحاتی را در امور مالی و اداری آستانه انجام دهد. این اصلاحات شامل کتابخانه هم شد. در این زمان «کمیسیون عرض» به رهبری فضل‌الله آل داوود^۴ تشکیل شد که اعضای آن ضمن شمارش کتاب‌ها و ثبت آنها، نظامنامه‌ای را برای اداره امور کتابخانه تدوین کردند. پیشنهادهایی که کمیسیون عرض مطرح کرد پایه و اساس تحولات جدی کتابخانه در عصر پهلوی قرار گرفت.^۵

سازمان اداری: مشاغل و مناصب و القاب

۱. حکیم الممالک، علی‌نقی، *روزنامه سفر خراسان*، ص ۱۹۴؛ ناصرالدین شاه قاجار، *سفرنامه دوم خراسان*، ص ۱۵۳.
۲. از جمله می‌توان به اقدامات میرزا فضل‌الله، وزیر نظام (۱۲۷۰ق)، میرزا محمدحسین عضدالملک (۱۲۷۲ تا ۱۲۷۸ و ۱۲۸۲ تا ۱۲۸۳) و میرزا جعفرخان مشیرالدوله اشاره کرد.
۳. عین‌السلطنه، قهرمان میرزا، *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه*، ج ۲، ص ۱۷۴۵.
۴. آل داوود در سال ۱۳۴۳ق مدیر کتابخانه بود و از طرف کمیسیون اصلاحات آستان قدس مأموریت داشت تا عرض کتابخانه و قرآنخانه را تهیه کند. او ضمن انجام این کار، نظامنامه اداری برای کتابخانه تدوین کرد.
۵. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۶۳۱۹۴.

مشاغل کتابخانه در قالب دو دسته بررسی می‌شود: دسته اول مربوط به مشاغلی است که در هر سه دوره تاریخی در کتابخانه وجود داشته و به امور کتابخانه مشغول بودند؛ از جمله کتابدار و صحاف. البته عنوان برخی از آنها در دوره قاجار تغییر یافته، اما وظایف یکی بوده است. ضمن اینکه در وظایف برخی از مشاغل نیز در همین دوره تغییراتی ایجاد شد. دسته دوم مشاغلی است که در دوره قاجار به وجود آمده که فهرست‌وار بدان اشاره خواهد شد.

الف - دسته اول

کتابدار

نخستین شغلی که در کتابخانه به وجود آمد کتابدار بود. کتابدار تا اواسط دوره قاجار به نوعی رئیس کتابخانه به‌شمار می‌آمد و معمولاً از میان افراد عالم انتخاب می‌شد و در برخی دوره‌ها این شغل به صورت موروثی از پدر به پسر منتقل می‌گردید.^۱ از جمله خاندانی که سالیان سال کتابداری کتابخانه آستانه مقدسه را برعهده داشتند، خاندان دانشمند دوست محمد حسینی استرآبادی بودند که در دوره صفوی این مهم را عهده‌دار بودند.^۲

وظیفه کتابدار در این زمان - از ابتدا تا اواسط قاجار - نظارت بر همه امور کتابخانه، اعم از تحویل گرفتن کتاب‌های وقفی و نذری، ثبت و ضبط، صحافی و تحویل گرفتن کتاب‌های صحافی‌شده، امانت کتاب به مراجعان و انجام دیگر کارهای جانبی کتابخانه بود.^۳ اما بعد از تأسیس شغل ناظمی و ریاست در دوره قاجار، ابتدا بسیاری از این وظایف توسط ناظم و بعدها توسط رئیس انجام می‌پذیرفت و وظایف کتابدار محدود به امانت‌دادن کتاب به مراجعان و تحویل

۱. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۳۳۲۶۲-۳۳۲۳۶.

۲. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۳۱۹۵۸-۳۳۴۶۶.

۳. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۶۲۳۰۲-۳۲۷۸۳-۵۲۷۱۷.

صحاف

از جمله مشاغلی که در هر کتابخانه به دلیل نیاز کتاب‌ها به مرمت به وجود آمده صحافی است. کتابخانه آستان قدس نیز از این امر مستثنی نبود و از همان دوره صفویه صحافان به کار مرمت، وصالی و تجلید کتاب می‌پرداختند. صحافی به دو شکل صورت می‌پذیرفت؛ یکی اینکه مانند دیگر مشاغل کتابخانه، افرادی به صورت رسمی در کتابخانه کار می‌کردند که امر صحافی توسط آنان انجام می‌شد.^۲ دوم اینکه صحافان به صورت مقاطعه‌ای تعدادی از کتاب‌های کتابخانه را صحافی می‌کردند و بابت مواد و مصالح و دستمزد خود هزینه دریافت می‌کردند.^۳ در هر دو صورت کار صحاف باید توسط استادان صحاف تأیید و سپس هزینه آن پرداخت می‌شد. وسایل صحافی که در دوره صفویه استفاده می‌کردند شامل خیاطه^۴، تیماج^۵، کاغذ، کاغذ سمرقندی، کاغذ گونی، ابریشم، چسب و سریش^۶، در دوره افشاریه علاوه بر اقلام مزبور؛ طلا، لاجورد برای پوشش [جلد]، کاغذ هندی و مقوا^۷،

۱. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۴۲۱۳۸.

۲. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۳۲۷۰۵.

۳. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۳۲۸۵۶.

۴. خیاطه به معنی دوختن و خیط به معنای نخ است. (عبدالله انوار، «صناعة تفسیر الکتب و حل الذهب (فن جلدسازی و طلا اندازی)»، نامه بهارستان، سال چهارم، ش ۱ و ۲، بهار- زمستان ۱۳۸۲، ص ۲۳).

۵. آن گونه که از فهرست‌ها بر می‌آید، بیشتر جلدهای کتاب‌های کتابخانه از نوع تیماج بوده که در مرمت و صحافی نیز این نوع جلد کاربرد داشته؛ تیماج را از پوست بز تهیه می‌کردند که به لحاظ دوام بعد از جلد ساغری قرار می‌گرفته است. (ایرج افشار، صحافی سنتی، ص ۶۲).

۶. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۹۵۸.

۷. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۱۴۳۳۵.

در دوره قاجار چیت برای لفافه،^۱ کاغذ و ورق برای کسر و تذهیب و حاشیه دور صفحات،^۲ پارچه برای حاشیه، نشاسته برای چسب و لعاب، حنا برای رنگ کاغذ، صابون برای صیقل، تیماج و میشین برای جلد، تخته و گاهی مقوا بوده که توسط صحاف تهیه می‌شد.^۳ صحافی در محلی با عنوان صحاف‌خانه سرکار فیض آثار انجام می‌شد.^۴

مصحح

مصحح که گاهی اوقات به آن مقابله‌کننده هم می‌گفتند، وظیفه داشت تا غلط‌های املائی و نادرست نسخه‌ها را اصلاح نماید. وی معمولاً در کنار کاتبان به این امر اشتغال داشت.^۵ مصححان در کتابخانه غلط‌های املائی کتاب‌ها به‌ویژه قرآن‌ها را تصحیح می‌کردند.^۶ درباره عملکرد واقعی این سمت در دوره صفویه و افشاریه اطلاعات کمی موجود است؛ اما در دوره قاجار مصححان حضور و فعالیت بیشتری داشته‌اند و عمده کار آنان تصحیح غلط‌های املائی کتاب‌ها به‌ویژه قرآن‌ها بوده است. ابتدا این امر در مورد قرآن‌های حرم به کار می‌رفت.^۷ اما بعد شامل همه کتاب‌های وقفی شد. مصححان وظیفه داشتند تا در مراسم تلاوت قرآن حفاظ در ماه مبارک رمضان شرکت جویند و غلط‌های املائی قرآن‌ها را تصحیح نمایند. در این مراسم رئیس و برخی از اعضای کتابخانه نیز

۱. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۱۴۹۳۷.

۲. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۱۲۵۸۸.

۳. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۱۲۵۸۸، ۳۲۸۵۶.

۴. وقف‌نامه حاجی مصطفی فرزند کربلایی مرتضی مشهدی به تاریخ ۱۱۳۸ق؛ مستوفی، اسماعیل ابن حبیب‌الله، *آثار الرضویه*، ۱۳۱۷ش، چاپ سنگی، ص ۱۷۵؛ مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۳۳۳۸۹.

۵. هروی، نجیب مایل، *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*، ص ۶۲۹.

۶. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۳۴۱۹۱.

۷. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۸۴۶.

عزبان

در دوره صفویه عزبان جزء فراشان دفتر بودند که حفظ و نگهداری دفاتر از وظایف ایشان بود.^۲ در کتابخانه شغلی به نام عزب کتابخانه وجود داشته، ولی در اسناد هیچ اشاره‌ای به وظایف آنها نشده است.^۳ در دوره قاجار نامی از عزبان نیست.

کلیددار

این شغل به نوعی درباری و نگهداری از کتابخانه محسوب می‌شد. در دوره صفویه و افشاریه این شغل وجود داشته، اما در دوره قاجار نامی از این شغل دیده نمی‌شود و وظایف کلیددار را دربار کتابخانه انجام می‌داده است.^۴

ب- دسته دوم

این دسته شامل مشاغلی می‌شود که در دوره قاجار در کتابخانه به وجود آمد. وظایف برخی از آنها به طور دقیق مشخص نیست و گاهی شباهت‌هایی در انجام برخی از وظایف بین این مشاغل دیده می‌شود. بعضی از آنها همچون محرر و طغرانویس به صورت مقطعی با کتابخانه همکاری می‌کرده‌اند؛ اما نام آنها در اسناد پرداخت موجب کارکنان کتابخانه در همان زمان ذکر شده است. در جدول (۱) وظایف آنها به طور مختصر آمده است.

۱. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، بایگانی راکد، سند ۷۳۶۶۵، ۷۳۶۷۲.

۲. میرزا سمیعا، *تفکرة الملوک*، ص ۴۳.

۳. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۳۲۸۲۹.

۴. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۷۴۱.

جدول ۱. اسامی مشاغل و شرح وظایف کارکنان کتابخانه

نام شغل	وظیفه
ناظم ^۱	نظارت بر همه امور کتابخانه
رئیس ^۲	نظارت بر همه امور کتابخانه، مکاتبه با تولید برای رفع نیازهای کتابخانه و کارکنان آن
معاون ^۳	پرداخت هزینه‌ها و گاهی اوقات امانت کتاب
مدیر سازمان ^۴	نایب رئیس
امین ^۵	امانت دادن، دریافت و تحویل کتاب
مشرف ^۶	وصول و ثبت کتاب‌ها و اسناد
ضابط ^۷	ثبت کتاب‌های وقفی جدید و قبوض کتب امانتی و مطالبه نمودن کتب در موقع انقضای مدت قبض
مدرّس ^۸	تدریس در کتابخانه
فراش ^۹	نظافت و نامه‌بری
دریان ^{۱۰}	نگهبانی
خادم ^{۱۱}	انجام امور خدماتی کتابخانه و تهیه لوازم و ملزومات پذیرایی کتابخانه، مثل قند و چای
مذهب ^{۱۲}	تزیین حواشی و سرفصل‌های کتاب با آب طلا و رنگ‌های دیگر
محرر ^{۱۳}	همکاری با کتابخانه در هنگام عرض و نوشتن کتابچه
طغرانویس ^۱	نوشتن طغرای ^۲ فرامین متولی که در کتابخانه توسط وی صادر می‌شد.

۱. شغل ناظمی قبل از سمت ریاست در کتابخانه تشکیل شد و تا حدودی بر امور کتابخانه نظارت داشت؛ اما بعد از تأسیس سمت ریاست، وظایف این شغل بسیار محدود گردید.
۲. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۲۲۷۰۳.
۳. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۹۷۵.
۴. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۳۰۲۱.
۵. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۳۰۷۷.
۶. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۸۲۰.
۷. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۴۴۱۳۸.
۸. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۹۵۶.
۹. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۹۳۱.
۱۰. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۳۰۲۸.
۱۱. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۳۰۶۱.
۱۲. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۳۰۸۳.
۱۳. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۸۸۷.

القاب

غیر از خطاب‌ها و عناوینی که برای هر شخص به کار می‌رفت، تقریباً از اواسط دوره قاجار القاب بسیاری در کتابخانه به وجود می‌آید که مصدر هیچ‌گونه کاری نبودند و تنها حقوق دریافت می‌کردند. این القاب شامل: صدر، اعتماد الکتاب، ثقة الکتاب، مشیر الکتاب، قوام الکتاب و معتمد الکتاب بود.

خدمات کتابخانه

خدماتی که در این دوره‌ها ارائه می‌شد تقریباً از اصول یکسانی پیروی می‌کرد. امانت کتاب طبق شرایط واقفان که یا در وقف‌نامه جداگانه و یا در یادداشت‌های ظهیره کتاب‌ها به آن اشاره کرده بودند و یا بر پایه اصول مرسوم امانت‌دادن کتاب صورت می‌پذیرفت.^۳ این نوع امانت‌دادن تا اواسط دوره قاجار حفظ گردید. در این دوره به دلیل آسیب دیدن قرآن‌های خطی، امانت کتاب‌ها و قرآن‌ها ممنوع شد و به ارائه خدمات در محل کتابخانه اکتفا می‌شد.^۴ برای قرآن‌هایی که طبق رسوم در حرم تلاوت می‌شد با جایگزینی آنها با قرآن‌های چاپی مشکل برطرف گردید.^۵

شیوه تأمین منابع

راه اصلی تأمین منابع همان وقف و نذر بود که در صورت آسیب دیدن کتاب‌ها مرمت می‌شد. در دوره صفویه کاتبانی حضور داشتند که به نوشتن و

-
-
۱. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۱۶۵۱.
 ۲. در آستانه به خط خاصی که بالای فرمان‌های صادره از این تشکیلات کشیده می‌شد طغری می‌گفتند و طغری‌نویس نویسنده این خط بود. مؤتمن، علی، *تاریخ آستان قدس*، ص ۳۶۰.
 ۳. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۹۹۳.
 ۴. شاکری، رمضان‌علی، *گنج هزار ساله*، ص ۴۶.
 ۵. احتشام کاویانیان، محمد، *شمس‌الشموس*، ص ۳۳۹.

استنساخ کتب مشغول بودند.^۱ در دوره افشاریه شاهی بر حضور آنها نیست. در دوره قاجار با توجه به ابداع و رونق چاپ سنگی در ایران، یکی از راه‌های تأمین منابع، خرید کتاب‌ها به‌ویژه کتب چاپ سنگی است.^۲ از کاتبان نشانی در کتابخانه نیست. در این دوره تلاش‌هایی برای یافتن کتب مفقوده می‌شود که بر موجودی کتاب‌ها می‌افزاید.^۳

نوع منابع

علاوه بر قرآن‌ها و جزوات قرآنی، کتاب‌هایی در موضوع تفسیر، فقه، اصول، اخبار، حدیث، طب، تاریخ، ادبیات، مرقعات، اسناد و وقف‌نامه‌ها نیز در کتابخانه نگهداری می‌شد.^۴ در اواخر دوره قاجار روزنامه‌ها و مجلات بر تنوع منابع کتابخانه افزود.^۵

فهرست‌ها

در کتابخانه آستان قدس از همان دوره صفویه فهرست‌ها و سیاهه‌های مختلفی تهیه می‌شد که هر یک از آنها کاربردی ویژه داشت. برخی از آنها فهرست کامل موجودی کتابخانه بود و برخی فهرست کتاب‌هایی که در همان سال وقف یا نذر شده بود. نکته مشترک در همه آنها این است که موجودی کتاب‌ها و اموال کتابخانه را در سال‌های مختلف نشان می‌دهد. راه‌های تأمین کتاب، تعداد و نوع کتب وقفی و مرمتی، محل نگهداری کتاب‌ها و وسایلی که ضمیمه کتاب‌ها است، نوع طبقه‌بندی کتاب‌ها و شیوه نسخه‌شناسی، از جمله مواردی است که از فهرست‌های مزبور

۱. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۷۰۳.
۲. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۹۳۴.
۳. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۸۸۲.
۴. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۹۱۷.
۵. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۶۳۱۸۹.

استفاده می‌شود.

هدف از تهیه فهرست‌ها، علاوه بر بازشماری و کنترل نسخه‌ها که در اصطلاح به آن «عرض»^۱ تلقی می‌شود، بازیابی اطلاعات هم بود؛ چرا که فهرست‌ها معمولاً با مشخصات کامل نسخه‌شناسی و هر کدام به صورت موضوعی ترتیب می‌یافت. در قبوض امانت همین مشخصات ذکر می‌شد و در چیدمان و طبقه‌بندی به ویژه قرآن‌ها تقریباً از همان شیوه فهرست استفاده می‌شد.

تعداد فهرست‌ها هم در دوره‌های مختلف روند صعودی داشته است. در دوره صفویه دو فهرست تهیه می‌شود، در حالی که در دوره افشاریه این تعداد افزایش یافته، در دوره قاجار به شکل کتابچه و در سال‌های مختلفی تهیه می‌گردد. این روند صعودی در خصوص عرض و کنترل کتاب‌ها هم صادق است. در دوره قاجار علاوه بر تهیه فهرست‌ها به صورت کتابچه، برخی از آنها در کتاب‌های این دوره هم چاپ شده است. این نشان می‌دهد که گاهی فهرست‌ها را در اختیار مراجعان قرار می‌دادند.^۲

ساختمان و تجهیزات

ساختمان کتابخانه در دوره صفویه تأسیس و در دوره افشاریه تعمیر شد و در دوره قاجار علاوه بر تعمیر گسترش یافت. در این دوره قرآن‌ها از کتاب‌ها جدا

۱. عرض در لغت به معنای پیدا و آشکارگردیدن است و در اصطلاح نسخه‌شناسی آن را چنین تعریف می‌کنند: «بر روی برگ نخستین و یا پایانی بعضی از نسخه‌های خطی یادداشت‌هایی دیده می‌شود که دلالت بر تعلق آن نسخه به یکی از کتابخانه‌های پادشاهی، دستگاهی و یا آستانه‌های خانقاهی یا مذهبی معتبر در زمان نگارش آن یادداشت دارد. مطالب این یادداشت‌ها نشان‌دهنده آن است که در تاریخ نگارش یادداشت، نسخه مذکور مورد تفتیش و بازدید و ثبت و ضبط و تحویل قرار گرفته است.» (ایرج افشار، «عرض در نسخه‌های خطی»، معارف، دوره چهاردهم، شماره دوم، مرداد و آبان ۱۳۷۶ش، ص ۱۵۱).

۲. به عنوان نمونه فهرست کتابخانه که در *فردوس التواریخ* آمده، توسط مؤلف آن از مشرف و رئیس کتابخانه به امانت گرفته شده است.

گردید و دو محلّ به کتابخانه اختصاص یافت. یکی با عنوان قرآن‌خانه در ایوان طلا و دیگری کتابخانه که در جنب کشیک‌خانه خدام بود.^۱ در مورد تجهیزات، ابتدا کتابخانه با فرش، گلیم و جاجیم مفروش می‌شد.^۲ در دوره افشاریه چند قفسه کتاب به ملزومات آن اضافه گردید و این امر در دوره قاجار ادامه یافت. علاوه بر قفسه کتاب، تعدادی صندوق و صندوقچه نیز برای نگهداری کتاب‌ها به‌ویژه قرآن‌ها استفاده می‌شد. معمولاً این وسایل با کتاب وقف شده بود.^۳

هزینه‌ها و امور مالی کتابخانه

بودجه کتابخانه از محلّ درآمد موقوفات تأمین می‌شد. در دوره صفویه و افشاریه وقف‌نامه‌ای که مرتبط با کتابخانه باشد موجود نیست و هزینه کتابخانه از موقوفاتی که مصارف عام داشتند تأمین می‌شد. در دوره قاجار دو وقف‌نامه هست که قسمتی از مصارف آن به کتابخانه و آن هم تعمیر کتب اختصاص دارد. یکی وقف‌نامه عبدالمجید خان برای صحافی و نگاهداری کتاب‌های کتابخانه که دو دهم حق التولیه را به ملامحمد کتابدار و پس از او به کتابداران دیگر اختصاص داده است. (به تاریخ ۱۲۱۲ق)^۴ دوم وقف‌نامه حاجی مهدی قلی‌خان قرایی در سال ۱۲۸۹ق که یکی از مصارف آن را به تعمیر قرآن‌ها و کتب مندرسه در کتابخانه و حرم اختصاص داده است.^۵

هزینه‌های کتابخانه علاوه بر پرداخت حقوق کارکنان، شامل خرید وسایل برای صحافی و مرمت کتب، پرداخت دستمزد به صحافان مقاطعه‌ای و تعمیرات ساختمانی کتابخانه بود. در دوره قاجار هزینه خرید کتاب و هزینه‌های مصرفی

۱. صدرالمتألّهین لاهیجانی، محمد بن محمدعلی، تاریخ و جغرافیای شهر مشهد، ص ۵۹.

۲. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۷۰۳.

۳. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۷۷۵.

۴. دانشگاه تهران، نسخه خطی ۲۹۸۷، ص ۳۹۹.

۵. سازمان اوقاف خراسان، وقف‌نامه شماره م ۵۵.

(خرید قند و چای) به آن اضافه گردید.^۱

سخن پایانی

در مجموع می‌توان گفت که کتابخانه آستان قدس رضوی روند رو به رشدی را از آغاز تا پایان دوره قاجار طی کرده است. در این میان عوامل مختلفی باعث ماندگاری و توسعه آن شده که نخستین آن متناسب بودن کتابخانه به یک مکان مذهبی و مقدس بوده است. معمولاً کتابخانه‌هایی که به بقاع متبرکه یا مساجد وابسته بودند کمتر در معرض غارت قرار می‌گرفتند. ضمن اینکه عامل وقف نیز به این ماندگاری کمک کرده است. وقف کتاب به اهتمام شاهان، امرا، علما و مردم عادی علاوه بر افزایش منابع کتابخانه، در حفظ و توسعه آن مؤثر بوده است. همچنین مباحث یادشده نشان می‌دهد که کتابخانه هم‌زمان با اوضاع داخلی ایران متحول شده است. این تحول در زمینه ساختار اداری، تنوع و انتخاب منابع و تجهیزات و ساختمان آن صورت پذیرفته، به طوری که هرچه به انتهای دوره قاجار نزدیک‌تر می‌شویم، تغییرات آن جدیدتر و با شرایط امروزی همسان‌تر شده است. در ساختار اداری کتابخانه نیز از همان ابتدا مشاغلی تعیین شد که حفظ و نگهداری کتاب‌ها از جمله وظایف نخستین ایشان بود؛ کتابداران با تحویل کتاب‌ها و ثبت و ضبط آن، صحافان با تعمیر و مرمت کتاب‌ها، کاتبان و مصححان با استنساخ و تصحیح کتاب‌ها همگی به حفظ و بقای کتاب‌های کتابخانه آستان کمک می‌نمودند و به طور عموم همگی از میان افراد خبره و اهل فن انتخاب می‌شدند. نخستین فهرست‌های کتابخانه‌ای که تا به امروز باقی مانده در کتابخانه آستان قدس رضوی تدوین شده که هر یک از آنها برگه هستند در شناخت پیشینه تاریخ فهرست‌نگاری در ایران.

پژوهش در حوزه تاریخ کتابخانه آستان قدس رضوی با توجه به وجود اسناد ارزشمند، می‌تواند راه را برای تدوین تاریخ دیگر کتابخانه‌ها در ایران

۱. مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ۵۲۸۸۳.

هموار سازد. ضمن اینکه هنوز پژوهش‌های دیگری لازم است تا پیشینه آن را بهتر بشناساند. از آن جمله تاریخچه فهرست‌نویسی کتابخانه و تطبیق فهرست‌های گذشته با امروز و تحولات عرض‌نویسی در این خصوص است؛ زیرا کتابخانه آستان قدس رضوی یکی از پیشگامان این امر بوده است. مقایسه تطبیقی این کتابخانه با دیگر کتابخانه‌ها در ایران و جهان اسلام نیز می‌تواند در آینده مطمح نظر محققان قرار گیرد.

منابع

۱. احتشام کاویان، محمد، *شمس الشموس یا انیس النفوس*، مشهد، ۱۳۵۴ ش.
۲. اسناد موجود در مرکز اسناد کتابخانه آستان قدس رضوی.
۳. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، *مطلع الشمس*، مقدمه: تیموربرهان لیمودهی، تهران، فرهنگسرا، ۱۳۶۲ ش، ج ۲ و ۱.
۴. افشار، ایرج، صحافی سنتی مجموعه پانزده گفتار و کتاب‌شناسی دربارهٔ وراقی، صحافی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۷ ش.
۵. بسطامی، نوروزعلی، *فردوس التواریخ*، چاپ سنگی، ۱۳۱۵ ش.
۶. حکیم الممالک، علی‌نقی، *روزنامه سفر خراسان*، تهران، انتشارات فرهنگ ایران زمین، ۲۵۳۶ ش.
۷. شاکری، رمضان‌علی، گنج هزار ساله کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی قبل و بعد از انقلاب، مشهد، کتابخانه مرکزی آستان قدس، ۱۳۶۷ ش.
۸. صدرالمتألهین لاهیجانی، محمدبن محمدعلی، *تاریخ و جغرافیای شهر مشهد*، تصحیح محمدرضا قصابیان، مشهد، انصار، ۱۳۸۵ ش.
۹. *طومار علیشاهی*، بازخوانی و تصحیح، مرکز خراسان‌شناسی، ۱۳۸۰ ش.
۱۰. عین‌السلطنه، قهرمان میرزا، *روزنامه خاطرات عین السلطنه*، به کوشش مسعود میرزا سالور - ایرج افشار، تهران، اساطیر، ۱۳۷۶ ش.
۱۱. مؤتمن، علی، *تاریخ آستان قدس*، چاپ دوم: مشهد، آستان قدس، ۱۳۵۵ ش.
۱۲. مایل هروی، نجیب، *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۲ ش.

۱۳. مستوفی، اسماعیل بن حبیب‌الله، *آثار الرضویه*، ۱۳۱۷ش، چاپ سنگی.
۱۴. میرزا سمیعا، محمد سمیع، *تذکره الملوک*، به کوشش محمد دبیر سیاقی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، چاپ سوم: تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۸ش.
۱۵. ناصرالدین شاه قاجار، *سفرنامه دوم خراسان*، تهران، کاوش، ۱۳۶۳ش.
۱۶. نسخه خطی شماره ۱۸۲۲۴، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
۱۷. نسخه خطی شماره ۲۶۹۸۴، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
۱۸. نسخه خطی شماره ۳۷۳۳، دانشگاه تهران.
۱۹. نسخه خطی شماره ۷۲۷۸، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
۲۰. نیکولای ولادیمیروویچ خانیکوف، *سفرنامه خانیکوف*، ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بیگناه، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵ش.
۲۱. *وقف‌نامه‌های آستان قدس*، ش ۵۰، ص ۳۹۹، نسخه ش ۲۹۸۷، دانشگاه تهران.
۲۲. ولایی، مهدی، «تاریخ کتابخانه آستان قدس رضوی»، *مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی - دفتر دوم*، گردآوری محمد فرحزاد، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۹ش. ▲